

प्रकरण पाचवे

शंकर भाऊ साठे यांच्या “घमांडी”

या कादंबरीचा वाङ्.मयीन दृष्टीकोनातून अभ्यास

प्रकरण पाचवे

शंकर भाऊ साठे यांच्या "घमांडी" या कादंबरीचा अभ्यास

इ.स.1944 साली "तळसंदे" या आपल्या आजोळगावी लेखक शंकर भाऊ साठे हे चालत जात असताना वाटेतील कोडखिंडीत शंकरभाऊंना जो पैलवान माणूस भेटतो तोच "घमांडी" होय. या घमांडीने शंकर भाऊंना आपल्या जीवनाची सांगितलेली कर्मकहाणी म्हणजेच त्यांची "घमांडी" ही कादंबरी होय.

कथानक :-

दक्षिण महाराष्ट्राच्या सांगली-कोल्हापूरच्या परिसरात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात घडलेली एक सत्य घटनाच लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी कादंबरीरूपाने मांडलेली आहे. शेवगावात घडलेली घटना म्हणजे घमांडीचा जीवनफट होय.

धर्माजी तातोबा यादव हा शेवगावचा एक सर्वसामान्य शेतमजूर होय. वडिलोपार्जित तीन एकर जमीन हीच काय ती धर्माजीची संपत्ती. बायको 'चिंगाबाई' आणि दोन मुले, थोरला "जयसिंग" व धाकटा "शाम" असा धर्माजी यादवाचा परिवार. कष्ट करून सुखाने जगत होता. धर्माजीला संगीतवाद्य भजनाची आणि तमाशाची खूपच आवड होती. आपले जोडीदार म्हादा सुतार आणि सदा लोहार यांना सोबतीला घेऊन धर्माजी स्वतःच एक तमाशाचा फड उभारण्यासाठी प्रयत्न करतो. तमाशाचा फड उभा करण्यासाठी आपल्या मालकीची तीन एकर जमीन गावच्या रंगेल आणि रगिल अशा जयराम चिंचणीकर या पैशाने गबर असलेल्या माणसाला काही वर्षांच्या मुदतीवर एक हजार रूपयांना गहाण ठेवतो. धर्माजीच्यावर चिंचणीकराचे अगोदरचेच एक हजार रुपये कर्ज असते आणि जमीनीवर एक हजार असे दोन हजार रूपयांचा मिळून धर्माजी गहाणपत्र लिहून देतो. तमाशाचा फड मनासारखा म्हणावा असा जेव्हा चालत नाही तेव्हा धर्माजी तो उभारलेला तमाशाचा फड मोडतो आणि

तमाशापायी काढलेले कर्ज फेडून जमीन परत मिळविण्यासाठी जयराम चिंचणीकराच्याच घरी अडीच वर्षे चाकरी करतो. अडीच वर्षांच्या चाकरीनंतर धर्माजी हा चिंचणीकराला आपली शेतजमीन परत मागतो. तेव्हा चिंचणीकर कपट कारस्थान करून एका बनावट खोट्या स्टॅम्परवर धर्माजीचा आंगठा घेऊन धर्माजीची तीन एक जमीन दगाबाजीने बळकावतो व धर्माजीने आपली जमीन परत मागू नये यासाठी एक कपट कारस्थान रचतो, चिंचणीकर जयराम हा आपल्या म्हेवण्याला सांगून धर्माजीला विष घालतो व ठार मारतो.

धर्माजीच्या मृत्यूनंतर 'चिंगाबाई' काबाडकष्ट करून, मोजमजूरी करून आपल्या दोन्ही मुलांना वाढविते. त्यांना लहानाचे मोठे करते आणि "जयसिंग" हा वयात येताच त्याचे आपला केतकरवाडीचा भाऊ श्रीपती याची मुलगी "हौसा" हिच्याशी लग्न लावून देते.

"जयसिंग" हा लहानपणापासूनच खूप तापट व हेकट स्वभावाचा होता. तो स्वतःहुन कोणाची कळ काढत नसे आणि जो कळ काढेल त्याला धडा शिकविल्या शिवाय रहात नसे. अशा या घमंडखोर असलेल्या "जयसिंग"ला सगळा गाव "घमांडी" याच नावाने ओळखत असे. असा हा "घमांडी" या कादंबरीचा मुख्य नायक आहे. विवाहीत असल्याने वडीलांच्या पश्चात आई, बायको आणि धाकटा भाऊ यांना सांभाळण्यासाठी "घमांडी" मोलमजूरी, शेतमजूरी करून जीवन जगत असताना "आपली जमीन सोडव" या आईच्या सांगण्यावरून "घमांडी" चिंचणीकराला भेटून आपल्या जमीनीची मागणी करतो. जमीनीच मागणी करणाऱ्या घमांडी व चिंचणीकर या दोघात अतिशय जोराचे झगडण होते व न्यायावर कोर्टात दावा भर म्हणजेच कोर्टातच मी तुला जमिनीचा कागद दाखविन" असे चिंचणीकर जेव्हा म्हणतो तेव्हा घमांडी बेभान होतो व इथेच वैराची पहिली ठिणगी पडते. घमांडी आपली आई व मित्र म्हादा आणि सदा यांना भेटून जमिनीची खरी भानगड समजावून घेतो व चिंचणीकरावर डूक धरतो. जयराम चिंचणीकर गावच्या "हाबाजी चाळके" या दुष्ट माणसाला हाताशी धरून धर्माजीप्रमाणेच धर्माजीच्या मुलाचा "घमांडी"चाही कायमचा काटा काढण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतो. त्यामुळे "हाबाजी चाळके" याच्याशीही घमांडीचे वैर निर्माण होते.

दरन्तान आपल्या न नांदणाऱ्या पत्नीला "हौसाला" आणण्यासाठी "घमांडी" बरेच वेळा जातो. पण "हौसा" आपल्या आई-बापांना सोडून घमांडीच्या घरी नांदायला येत नाही. घमांडी आपल्या पत्नीची तक्रार आपल्या सासुरवाडीतील भावकीच्या माणसांच्या कानावर घालतो. पण उपयोग होत नाही. कारण हौसा आपल्या येळापुरात दिलेल्या धाकट्या बहिणीच्या दिराशी रामराव पैलवानाशी अनैतिक संबंध ठेवून असते. हे एका म्हातारीकडून घमांडीला समजते. घमांडी येळापुरला जाऊन 'रामराव पैलवानाच्या' थोरल्या भावाला खरे-खोट्याचा जाब विचारतो. तेव्हा येळापुरचा 'चंदर', 'गणू', 'बळी' हे रामराव पैलवानाचे भाऊ "घमांडी"लाच बेशुध्द पडेपर्यंत काठ्यांनी मारहाण करतात. जखमी अवस्थेत घमांडी शेवगावात येतो व जखम बरी होईपर्यंत दोन महिने घर न सोडता घरातच राहतो. दोन महिन्यांनी डोळ्याची जखम बरी होताच आपल्यावर विनाकारण अन्याय करणाऱ्यांना धडा शिकविण्यासाठी हातात धारदार झाला घेऊन 'रामराम' पैलवानाचा खून करतो आणि जिच्यामुळे आपल्या हातून खून होऊन आपण उध्वस्त झालो त्या आपल्या "हौसाबाई" या पत्नीला डोंगरात पळवून नेऊन "घमांडी" आपल्या दाताने हौसाचे नाक तोडून तिला विद्रुप करतो व तिच्या व्यभिचाराची तिला चांगलीच अद्दल घडवितो आणि "घमांडी" हा फरारी होतो.

फरारी झालेला घमांडी कोल्हापुरात हमाली करून सातारभागच्या "नांदगिरी खेड" या गावच्या 'धोंडीबा' हमालाच्या घरी ओळखीने राहू लागतो. या धोंडीबाला दोन मुले असतात ती शाळेत जात असतात आणि हा धोंडीबा आपली पत्नी "शकुंतला" हिला घेऊन गेली वीस वर्षांपासून कोल्हापुरातील सदरबझार या परिसरात स्थायिक झालेला असतो. कोल्हापुरात 'घमांडीने' आपले नाव "पिराजी" असल्याचे सांगून सातारच्याजवळील "कुसरूड" ह्या गावचा असल्याचे सर्वांना सांगितलेले असल्यामुळे घमांडीला "पिराजी पैलवान" म्हणूनच कोल्हापुरात सर्वजण ओळखत असतात. धोंडीबाच्या घरी "घमांडी" राहू लागल्याने या धोंडीबाची बायको "शकुंतला" घमांडीवर मनोमन प्रेम करू लागते व त्याला आपलासा करण्यासाठी नाना युक्त्या वापरते. परंतु "घमांडी" काही तिच्या हाती लागत नाही. तेव्हा तिच एकवेळ स्वतःहून घमांडीला आपल्या मनातले बोलून दाखवते. तेव्हा प्रसंगावधान राखून "घमांडी" ती वेळ कशीतरी मारून नेतो व कायमचेच कोल्हापूर सोडतो.

कोल्हापूर सोडून "घमांडी" हा ओळखीच्या सोनाप्पा हमालासोबत सोनाप्पाच्या "अकोळ" गावी जाऊन त्याच्या घरी राहू लागतो. सोनाप्पाच्या ओळखीने "घमांडी" 'खेमचंद गुजराच्या' तंबाखुच्या वखारीत कामाला लागतो. अकोळगावी घमांडीने आपले नाव 'पिराजी' असून गाव "कोल्हापूर" असल्याचे सांगितलेले असते. या वखारीत पाच-सहा मैलावरून गरीब मजूर स्त्रिया कामाला येत असतात. या वखारीतील कामामुळेच त्या स्त्रियांना पोटाला व कुटुंबाला अन्न मिळत असल्याने गुजराच्या वखारीतील नोकरांकडून शिलभ्रष्ट होऊनही या स्त्रिया वखारीतच काम करीत असतात. एके दिवशी "कमल" नावाची एक सुंदर नवविवाहीत स्त्री वखारीत कामाला येते. तेव्हा या खेमचंद गुजराचा लाडका नोकर "मल्लाप्पा" हा कमलवर बलात्काराचा प्रयत्न करत असताना कमलची किंकाळी ऐकुन घमांडी तिच्या शिलाचे रक्षण करतो. मल्लाप्पाला मारून त्या कमलला तिच्या घरी सुखरूप पोहचवितो व वखारीतील कामाला आणि अकोळ या गावालाही घमांडी कायमचा रामराम ठोकतो.

"अकोळ" हे गाव सोडल्यानंतर "घमांडी" हा 'बेळगावला' जातो आणि तिथे हमाली करतो. बेळगावात आल्यानंतर दोनच महिन्यात "घमांडी" च्या सर्व हमालांशी ओळखी झालेल्या असतात. बेळगावात "घमांडी" ने आपल्या डोकीचे केस न कापता तसेच ठेऊन दाढीही वाढवलेली असल्याने "घमांडी" वेगळाच दिसायला लागतो. बेळगावात हमाली करीत असताना एके दिवशी "कंग्राळीखुर्द" या गावचा "सिद्धाप्पा वैद्य" हा आपल्या "रूपा" नावाच्या मुलीसह "घमांडी" कडे येऊन हमाली म्हणून ठरवितो व घमांडीला आपल्या गावी घेऊन जातो. तेव्हा त्या सिद्धाप्पा वैद्याला "घमांडी" आपले नाव "घन:शाम" असून लोक मला "शाम" या नावाने ओळखतात. मी "कोल्हापूर" या गावचा आहे असे सांगतो. सिद्धाप्पाला फक्त "रूपा" नावाची एक मुलगी असते. त्याला इतर काही अपत्य नसल्याने व घरी भरपूर शेती असल्याने सिद्धाप्पा हा घमांडीला आपला मुलगा समजून "कंग्राळीखुर्द" या आपल्या गावीच ठेऊन घेतो. तीन-चार वर्षांच्या दरम्यान "घमांडी" ला 'सिद्धाप्पा वैद्य' एक ढोलकी आणून देतो व ढोलकीचे शिक्षणही देतो. घमांडी उर्फ शाम हा ढोलकी वाजविण्यात तरबेज होतो. व वैद्य कामाचाही अनुभव आल्याने सिद्धाप्पाच्या बदल्यात गावकऱ्यांना, विविध रोगावर औषध देऊ लागतो.

कामाचाही अनुभव आल्याने सिदाप्पाच्या बदल्यात गावकऱ्यांना घमांडी हा विविध रोगावर औषध देऊ लागतो. सिदाप्पाचा चुलत भाऊ बसप्पा हा घमांडीला आपली कृष्णा नावाची मुलगी देण्याचा विचार बोलून दाखवितो. तेव्हा चुलत भावापेक्षा आपणच आपली एकुलती एक मुलगी रूपा ही घमांडीला देऊन या घमांडी उर्फ शामला आपला घरजावई करून घ्यावा म्हणजे तो आपल्याला म्हातारपणात सांभाळेल व आपली शेतीही कसेल असे वाटल्याने सिदाप्पा हा शामला हे विचार बोलून दाखवितो. तेव्हा घमांडी उर्फ शाम हा कंग्राळी गावसुध्दा कायमचे सोडतो.

"कंग्राळी" हे गाव सोडून घमांडी उर्फ शाम हा बेळगावात येऊन "राधा कराडकरीण" आणि "बकुळाबाईकरीण" या तमासगिरणींची संगीत बारी पाहण्यासाठी रात्री बेळगावला थांबतो व "राधा कराडकरीणला" ऐनप्रसंगी ढोलकीची साथ देऊन तिच्यासोबतच गावोगाव तमाशात 'ढोलकीवाला' म्हणून फिरत राहतो. घमांडी उर्फ शाम च्या ढोलकी वाद्यकामाला प्रेक्षकांकडून दाद मिळत असते व ह्या "शाम"चा स्वभावही "राधा"ला मनोमन आवडलेला असल्याने "शाम" ला कायमसाठी आपलासा करण्याचा "राधा" प्रयत्न करते. तेव्हा "शाम" उर्फ "घमांडी" सहजासहजी या गोष्टीला राजी होत नाही. अखेर या दोघा प्रतिकंचे एके रात्री मिलन घडून येते. "राधा-शाम" यांचे मिलन झाल्याने शाम हा राधाला तमाशात काम करू देत नाही व तिच्याशी लग्न करून, तमाशा मोडून राधाला घेऊन हा शाम स्वतः वैद्य, संन्यासी बनतो व राधाला घेऊन एका एका गावात चार-दोन दिवसांचा पाल ठोकून मुक्काम करत-करत तब्बल एका महिन्याने शेवगाव या आपल्या गावी पत्नी "राधा"ला घेऊन येतो.

मुळचे "जयसिंग" नाव असलेला "घमांडी" हा "शाम" हे नांव धारण करून डोकीचे व दाढीचे केस वाढवून, भगवी कपडे व काखेला भगवा झोळणा अडकवून संन्यासी बनून आपल्या जन्मगावी शेवगावात येतो. तेव्हा त्याला त्याची जन्मदात्री आईसुध्दा ओळखू शकत नाही. "घमांडी" खूपच बदललेला असतो. बेळगावात दीर्घकाळ राहिल्याने त्याच्या तोंडी कानडी भाषेचे उच्चार येत असतात. त्यामुळे गावातही "घमांडी" ला कोणच ओळखत नाहीत. आई चिंगाबाईला, म्हादा सुताराला "घमांडी" स्वतःची ओळख करून देतो व म्हादाच्या नाटकी सांगण्यावरून चिंगा म्हातारीच्या घरी हा संन्यासी आपल्या पत्नीसह चार माणसांसमक्ष रहायला येतो. 'राधाला; 'चिंगाबाई'

ही माझी आई आहे असे सांगून राधाला आपल्या स्वतःच्या घरात घेऊन घमांडी उर्फ शाम राहतो.

म्हातारी झालेल्या आईकडून आपल्या पाठच्या भावाचा चिंचणीकर व 'हाबाजी चाळके' यांनी मिळून खून केल्याचे घमांडीला समजते. शेवगावच्याच "कल्लू रामोशा" सोबत "घमांडी" रात्रीच्यावेळी चोऱ्या, लुटमार करून आपल्या आई "चिंगाबाईला" व बायको "राधाला" सांभाळत असतो. दरम्यान आपण "बाप" होणार असल्याचे घमांडीला राधाकडून समजल्याने घमांडी अत्यानंदी होतो व "राधा"ची जास्तच काळजी घेऊ लागतो. म्हादा सुताराकडून हाबाजी चाळकेची माहिती काढतो आणि ज्योतिषी बनून हाबाजी ज्या घोगावात पाहुण्यांकडे जाऊन राहिलेला असतो त्याच्याकडे घमांडी जातो व हाबाजीला त्याच्या मृत्यूचे अचूक भविष्य सांगून त्याच्या हातून केवळ नाटक म्हणून एक वैदिक कार्यक्रम मुद्दामपणे घमांडी घडवून आणतो. हाबाजीला एकांतात गाठून त्या हाबाजी चाळकेला घमांडी आपल्या धाकट्या भावाच्या खूनाचा खरा वृत्तात विचारून घेतो व बंदुकीच्या नळीने ढोसलीत त्या हाबाजीला एका विहिरीच्या काठाला आणून हाबाजीवर गोळी झाडतो. तसा हाबाजी गोळी लागून विहिरीत पडतो व मृत्यू पावतो. हाबाजी चाळकेच्या खूनाच्या दुसऱ्याच रात्री "घमांडी" जयराम चिंचणीकराच्या वाड्यात जाऊन आपल्या जमिनीचा कागद मिळवितो व दुसऱ्या एका कोऱ्या कागदावर जयराम चिंचणीकराकडून¹ - " जयसिंग धर्माजी यादव याच्या जमिनीवर माझा काई ताबा न्हाय" असे लिहून घेतो व जयराम चिंचणीकराला घमांडी गोळी घालून ठार करतो.

" हाबाजी चाळके" व "जयराम चिंचणीकर" या दोघांचा खून करून घमांडीने आपल्या वडील "धर्माजी" आणि धाकटा भाऊ "शाम" यांच्या खूनाचा बदला "खून" करूनच घेतलेला असतो.

या खूनसत्रानंतर "घमांडी" शेवगावच्याच परिसरात फरारी होतो व "घमांडी" हाती यावा म्हणून "राधाला" आणि घमांडीची आई "चिंगाबाईला" पोलिस पकडून नेतात. तेव्हा घमांडी पोलिस चौकीत जावून पोलिसांना मारहाण करतो व आपल्या पत्नीची आणि आईची सुटका करतो. सुटका करून राधाला घरी आणत असतानाच राधाला बाळंतकळा सुटतात व पहाटेच्या वेळी राधा बाळंत होऊन मुलगा जन्माला येतो.

राधाला मुलगा झाल्याचे कळल्यानंतर घमांडीचा आनंद गगनात मावेनासा होतो. आपल्या बाळाच्या बारशाचा कार्यक्रम करूनच परमुलकात लांब फरारी होऊन जाण्याचे घमांडी ठरवितो व बारशापर्यंत आसपासच्या परिसरातच "घमांडी" दबा धरून पोलिसांना गुंगारा देत राहतो. बारशा दिवशी घमांडी रात्री अचानकपणे घरात येतो व पोटभर जेवण करून बाळाला मांडीवर घेऊन बसतो. एवढ्यात घराबाहेरील पोलिसांचा आवाज "घमांडी" च्या कानावर येतो. आईला दाराची कडी काढण्यास सागून "घमांडी" दरवाजातील पोलिसाला मारहाण करून जखमी करतो व घराबाहेर असलेल्या गंजीत ठेवलेल्या आपल्या बंदूकीकडे धावत असतो. एवढ्यातच फौजदार घमांडीवर गोळी झाडतो. घमांडी जखमी अवस्थेतच "राधा" म्हणून आरोळी ठोकतो व जमिनीवर कोसळतो. जखमी अवस्थेतील "घमांडी" चे डोके "राधा" आपल्या एका मांडीवर घेते व मोठमोठ्यांनी रडत असते तर तिच्या दुसऱ्या मांडीवर छोटे बाळ रडत असते. घमांडी राधाला म्हणतो^२ - "राधा, माजी मोठी चूक झाली, मी तुला दुःखात ठेवून निघालो, मला हे करायचं नव्हतं पण करावं लागलं. राधा, आईला अन् बाळाला सांभाळ - आई राधाची अन् बाळाची काळजी घे, मी कुठं जात न्हाय !" असे म्हणत असतानाच आपल्या लाडक्या "राधा"च्या तोंडावरून घमांडी हात फिरवित असतानाच अचानकपणे हात लुळा होऊन जातो व "घमांडी" मृत्यू पावतो.

बालपणापासून अतिशय हट्टी, जिद्दी असलेला घमेंडखोर "घमांडी" ब्रिटीशांना शरण न जाता त्या ब्रिटीश पोलिसांशी लढता-लढता वीरगती पावतो. असा हा स्वाभिमानी "घमांडी" लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी आपल्या कादंबरीद्वारे मराठी साहित्य शारदेच्या दरबारात कष्टकरी, शेतमजुरांचा गावकुसाबाहेरील दलितानाचा एक प्रतिनिधी म्हणून शब्दबद्ध केलेला आहे.

"घमांडी" हा या कादंबरीतील मुख्य नायक असून या कादंबरीचे संपूर्ण कथानक "घमांडी" च्या व्यक्तिमत्त्वाशी फिरत राहते. "घमांडी" ही "व्यक्तिकेंद्रीत" अशी कादंबरी आहे. गावकुसाबाहेरच्या एका दलित शेतमजूर असलेल्या घमांडी च्या आयुष्याची भ्रमणगाथा या दृष्टीने या कादंबरीचे कथानक असून या कथानकाला ऐतिहासिक अशा वास्तवाची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे.

ग्रामीण भागातील गावकुसाबाहेरच्या श्रमजीवी, कष्टकरी, शेतमजुरांच्या जीवनामध्ये "नैतिक-अनैतिकते" च्या कल्पना कशा दृढ होऊन बसलेल्या असतात याची कल्पना "घमांडी"च्या कथानकातून येते. युगानुयुगांच्या मानवी जीवनाच्या वाटचालीत आपल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीत पुरुषाला उच्चस्थान आणि स्त्रियांना दिलेले दुय्यम स्थान अभिप्रेत आहे. समाज कोणताही असो, समाजाच्या सर्वच स्तरात अनैतिकतेचे स्वरूप कसे असते त्याची येथे कल्पना येते. "घमांडी" व त्याची पत्नी "हौसा" यांच्या वैवाहिक जीवनात पत्नीच्या अनैतिक वर्तणुकीमुळे घमांडीचा मानसिक तोल जाऊन तिला कायमची अद्दल घडविण्यासाठी आपल्या दाताने तो तिचे नाक तोडतो. महाराष्ट्र अथवा महाराष्ट्रा बाहेर स्त्री-पुरुषांच्या पत्नी-पत्नीच्या अनैतिक संबंधावरून खून, मारामान्या, घातपात झालेल्याच्या कितीतरी नोंदी सापडतात. आपल्या पत्नीने परपुरुषाशी कदापीही अनैतिक संबंध ठेवणे गैर आहे या संतापानेच "घमांडी" च्या हातून येळापूरगावच्या रामराव पैलवानाचा खून होतो. आणि घमांडीच्या नशिबी भ्रमंती येते. आपले जन्मगाव 'शेवगाव' सोडून हा "घमांडी" कोल्हापूर 'अकोळ', 'बेळगाव', 'कंग्राळीखुर्द' अशा विविध गावांमधून सलग पाच-सहा वर्षे भ्रमंती करित राहतो. या सर्व घटनाक्रमांमध्ये घमांडीच्या हातून 'जयराम चिंचणीकर' आणि 'हाबाजी चाळके' या खलनायकीवृत्तीच्या माणसांचा खून होतो आणि "घमांडी" आपल्या वडीलांच्या आणि भावाच्या खूनाचा बदला घेतो.

कथानकाचा आशय :-

पुर्णविवाह, चोऱ्या, मारामान्या, फरारीपण, पुत्रप्राप्ती आणि खूनसत्र अशा नवनव्या घटना प्रसंगातून गुंफलेले हे कथानक संघर्ष, निरगाठ, उकल अशा घटकांतून विकसित होते. कथानक पुढे-पुढे सरकत असतानाच ही "घमांडी" कादंबरी 'शोकंतिका' की 'सुखान्तिका' अशी वाचकाला उत्कंठा लागून राहते आणि कथानकाचा शेवट हा अनपेक्षितपणे घमांडी च्या मृत्युने होत असल्यामुळे ही कादंबरी "शोकंतिका" ठरते.

व्यक्तिचित्रणे :-

"व्यक्तिचित्रणे" ही कादंबरी वाङ्मयातला सर्वात महत्वाचा आणि अविभाज्य असा घटक असतो. लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी आपल्या "घमांडी" या कादंबरीतही अतिशय मोजकीच व्यक्तिचित्रणे रेखाटलेली असून वाचकांसमोर ही व्यक्तिचित्रणे जिवंत स्वरूपात मांडलेली आहेत.

घमांडी :-

शेवगावच्या "धर्माजी यादव" आणि "चिंगाबाई" या मातापित्यांच्या पोटी दोन मुले जन्माला येतात. थोरला मुलगा "जयसिंग" आणि धाकटा "शाम". थोरला मुलगा "जयसिंग" हा लहानपणापासूनच अतिशय तापट स्वभावाचा आणि ताठयात बोलणारा, स्वतःहून कोणाची कळ न काढणारा परंतु त्याच्याशी कोण वावगे वागल्यास "जशास तसे" या न्यायाने वर्तणुक करणारा अशा घमेंडखोर स्वभावाचा हा "जयसिंग" असल्याने सगळ्या शेवगावातील माणसे या घमेंडखोर "जयसिंग" ला "घमांडी" याच नावाने ओळखत असतात.

असा हा घमेंडखोर "घमांडी" वयाच्या दहाव्या-बाराव्या वर्षीच गावच्या गावपाटलाने त्याला "अरे ये जयशा" अशी हाक मारताच हा घमांडी बिथरून पाटलाला म्हणतो - "आवं पाटील, माझ्या आईबापानं माझ नाव "जयसिंग" ठिवलय, जयशा न्हवं. बोलताना वाईच सरळ बोलत जावा. आमाला बी तुमच्यावानी बोलता येतं. तुमी पाटील, तुमच्या घरात, आमाला काय करायचं" असा हा पाटलाला तोंडावर उलटे बोलणारा "घमांडी" जेव्हा ऐन पंचविशीतील तारुण्यात येतो तेव्हा त्याचे लग्न होते. केतकरवाडीच्या श्रीपती मामाची मुलगी "हौसा" हिला घमांडी आपली पत्नी करतो. वडीलांच्या मृत्यूच्या पश्चात शेतमजूरी करून कुटुंब चालवित राहतो. "घमांडी" हा गरीब आणि लाचार असला तरी त्याला अन्याय सहन होत नव्हता. अन्यायाच्या विरोधात तो बंड करून उठत होता. याचा प्रत्यय वरील उदाहरणावरून येतो.

"घमांडी" आपल्या न नांदणाऱ्या पत्नीला अनेकवेळा आणायला 'केतकरवाडीला' जातो. पण "हौसा" काही येत नाही. तेव्हा आपल्या पत्नीचे येळापूरच्या पैलवानाशी असलेल्या अनैतिक संबंधाची त्याला जेव्हा माहिती मिळते तेव्हा तो पिसाट होतो. त्याचा राग अनावर होतो आणि बेभान

बेधूंद झालेला "घमांडी" आपल्या पत्नीशी अनैतिक संबंध ठेवणाऱ्या येळापूरच्या "रामराव पैलवानाचा" धारदार शस्त्राने खून करून जिच्या मुळे हा खून घडला त्या आपल्या पत्नीचेही दाताने नाक तोडून तिला विद्रुप करतो. परपुरुषाशी अनैतिक संबंध ठेवणाऱ्या आपल्या पत्नीचा खून न करता तिचे फक्त तो आपल्या दाताने नाक तोडतो हे त्याचे वर्तन म्हणजे सापाचे फक्त विषारी दात पाडून सापाला मोकळे सोडणे अथवा बिचवाला ठार न मारता विष असलेली त्याची फक्त विषारी नांगीच तोडण्यासारखे होय.

येळापूरच्या पैलवानाचा खून झाल्याने व बायकोला शिक्षाही देऊन "घमांडी" च्या जीवनाला ग्रहण लागते. त्याच्या नशिबी फरारीपण आणि भटकंती येते. कोल्हापूर, 'अकोळ', 'कंग्राळी', 'बेळगाव' या विविध गावी तो जाऊन राहतो. भटकंतीतसुद्धा आपली नैतिकता किंचितही ढळू न देणारा "घमांडी" आगळावेगळा वाटत राहतो. तर तंबाखुच्या वखारीतील असहाय अशा "कमल" नावाच्या स्त्रीची अब्रु वाचवितो तेव्हा हा "घमांडी" खरोखर नायक पदाला योग्य वाटत राहतो. पुढे "कंग्राळीखुर्द" या गावीसुद्धा अनेक वेळा नामी संधी येऊनसुद्धा कोणत्याही मोहाला बळी न पडता "घमांडी" ते गावच कायमचे सोडतो. हा त्याच्यातील सौजन्याचा आणि त्यागीपणाचा गुण वाचकांच्या मनावर बिंबतो. "कंग्राळी खुर्द" हे गाव सोडून बेळगावला येतो. तेव्हा "राधा कराडकरणी"च्या तमाशातला 'ढोलकीपट्ट' बनतो. राधाला आपला अंत न लागू देता तिची मात्र इत्संभूत माहिती अतिशय चाणाक्षपणे काढतो. तिला आपली पत्नी म्हणून घरी घेऊन येतो.

बेळगाव सोडून "राधा"ला सोबत घेऊन "घमांडी" मजल दर मजल करत शेवगावी येण्यास निघतो. तेव्हा त्याने आपला मूळचा अवतार बदललेला असतो. अंगामध्ये भगवा मेकळा, गळयात माळ, कपाळाला विभूती लावून, दाढी-मिशा आणि डोकीचे केस वाढवून घमांडी संन्याशी झालेला असतो. जन्मदात्या आईला सुद्धा तो ओळखू येत नाही. इतका "घमांडी" ह्या पाच-सहा वर्षात बदललेला असतो.

शेवगावात येताच घमांडीला आपल्या भावाचा शामूचा खून झाल्याचे कळते. "हाबाजी चाळके" आणि जयराम चिंचणीकर या दोघांचा घमांडी नाटयपूर्णरीत्या खून करतो व आपल्या वडीलांच्या आणि भावाचा खूनाचा बदला घेतो. "घमांडी" चे हे बदला घेणे वाचकाला योग्यच वाटते.

घमांडीने जेव्हा सुरवातीला आपले 'शेवगाव' हे जन्मगाव सोडलेले असते. तेव्हा कोल्हापूरला त्याने "पिराजी पैलवान" हे नाव धारण करून, कोल्हापूरातील संबंधीतांना "कुसरूड" हे सातान्याजवळील आपले गाव असल्याचे मुद्दाम खोटेचे सांगितलेले असते. कोल्हापूर सोडून "अकोळ" गावी जातो तेव्हा "पिराजी पैलवान - गाव कोल्हापूर" असे आपले नाव-गाव सांगतो. पुढे अकोळ सोडून बेळगाव आणि बेळगावातून "कंग्राळीखुर्द" या गावी जातो तेव्हा सिदाप्पा वैद्य आणि इतरांना "घमांडी" आपले नाव "घनःशाम" असून लोक मला "शाम" या नावानेच ओळखतात आणि "कोल्हापूर" हे आपले गाव असल्याचे सांगतो. घमांडीचे फरारी जीवनातील हे वारंवार "नाव" आणि "गाव" बदलून जीवन जगणे एखाद्या बहुरूपाप्रमाणेच वाटते. महाभारतातील श्रीकृष्णाला सुध्दा "घनःशाम" अथवा "शाम मुरारी" याच नावाने ओळखले जाते. तद्वत घमांडीचेही आयुष्य म्हणजे चिंचणीकररूपी कौरवांशी या आधुनिक "शाम"चे कुरूक्षेत्रावरील युद्धच वाटत राहते.

बालवयात पाटलांना उलट बोलणारा 'जयसिंग' हा गावकऱ्यांना "घमेंडखोर" वाटतो. आपल्या व्यभिचारी पत्नीचे दातांनी नाक तोडून तिला विद्रुप करून कायमची सोडचिठ्ठी देणारा "घमांडी" स्वाभिमानी मर्द वाटतो. येळापूरच्या रामराव पैलवानाचा जेव्हा खून करतो तेव्हा तो "खुनी" होतो. खुनामुळे अनेक गावे बदलत चार-पाच वर्षे फरारी जीवन जगतो. तेव्हा "घमांडी" एक "बहुरूपी" वाटत राहतो. राधा कराडकरणीला तमाशात ढोलकीची साथ देणारा घमांडी पुढे "ढोलकीपटू" ठरतो. तर एका तमासगिर स्त्रीशी लग्न करून तिच्याशीच संसार करणारा घमांडी सच्चा परिवर्तनवादी कार्यकर्ता वाटतो. राधाला सोबत घेऊन शेवगावाला येतो तेव्हा हा घमांडी खरोखरचा "संन्याशी" शोभतो, तो जेव्हा विविध रोगावरील ओषधे देतो तेव्हा "वैद्य" बनलेला असतो. आपल्या भावाचा खून करणाऱ्या हाबाजी चाळकेलाही तितक्याच निर्दयपणे ठार करतो व

वडीलोपार्जित जमीन बळकावणाऱ्या जयराम चिंचणीकराकडून आपल्या मालकीच्या जमिनीचा कागद मिळवून, दुसऱ्या एका कागदावर जमिन दिल्याचे लिहून घेऊन चिंचणीकरालाही "घमांडी" गोळी घालून ठार मारतो आणि असा हा स्वाभिमानी घमांडी शरण न जाता पोलिसांशी लढत-लढत मृत्यू पावतो. याचा अर्थ असा की बालपणाचा जयसिंग घमेडखोर "घमांडी" बनून पुढे 'शेतमजूर', 'खूनी', 'फरारी', 'हमाल', 'ढोलकीपट्टू', 'संन्याशी', 'वैद्य' अशा विविध रूपात हा "घमांडी" वाचकाला कादंबरीत भेटत असतो. तेव्हा श्रमजीवी बहुजन समाजाचा प्रतिनिधित्व पत्करून अन्यायाला वाचा फोडणारा असेच "घमांडीचे" रूप वाचकाच्या डोळ्यासमोर उभे राहते.

राधा :-

"घमांडी" च्या जीवनातील उत्तरार्धाच्या कालखंडात येणारी "राधा" ही "घमांडी" या कादंबरीची नायिका आहे. "राधा" ही नायिका असून सुध्दा कादंबरीच्या मध्यापासून कादंबरीत भेटते.

"राधा" ही एक तमासगिरीण असून "राधा कराडकरीण" या नावाने ती आपल्या तमाशाचे गावोगावी खेळ करित असते. राधाच्या आजोबांचे मुळचे गाव हे सातान्याजवळील "नागठाणे" हे असते. हे राधाचे आजोबा "नागठाणे" सोडून आपल्या सासरवाडीत सासूच्या वतनावर "सैदापूर" यागवी येऊन स्थायिक झालेले असतात. त्यांना मूल होत नाही. तेव्हा ते सौंदत्तीला जाऊन "यलम्मा" देवीला नवस करतात की "माझ्यापोटी जन्माला येणाऱ्या अपत्याला मी तुझा सेवक करीन पण मला मूल होऊ दे." यानंतर त्यांना "रूपा" नावाची मुलगी जन्मते. नवसाप्रमाणे तिला "देवदासी" म्हणून सोडले जाते. "नामू-मारूती" यांच्या तमाशात "रूपा" नाचकाम करून पोट भरते. नामुपासून रूपाला एक मुलगी होते ती मुलगी म्हणजेच "राधा" होय. "राधा" ही आपल्या आईप्रमाणेच तमाशात नाचगाण्याचे काम करत असते. नामूला "गांजा" पिण्याचे व्यसन असल्याने एके दिवशी पोट फुटून नामू मरतो. तर "रूपाला" साप चावतो व त्यातच तिचाही अंत होतो. वडील "नामू व आई "रूपा" यांच्या मृत्यूच्या पश्चात "राधा" च ह्या तमाशाची मालकीण बनलेली असते. सौंदत्तीजवळील "काकती" या गावात ती रहात असते.

एके दिवशी या राधाची बेळगावात संगीतबारी असते. तेव्हा "घमांडी"शी राधाची ओळख होते. ओळखीचे रूपांतर प्रेमात होते आणि प्रेमाचे रूपांतर लग्नात होते. "तमासगिर" असतानासुद्धा राधा आपल्या तारूण्यातील सौंदर्याला आणि शिलालाही खूप जपत असते. "घमांडी"ला "देव" मानून त्याची सेवा करते. तर शेवगावी आल्यानंतर सासूला आईसमान मानून "राधा" काळजी घेत असते. शेवगावात आल्यानंतर "घमांडी" हा "कल्लू" रामोशाच्या सोबतीने रात्रीच्यावेळी भुरट्या चोऱ्या करत असतो. तेव्हा ह्या चोरीपासून "घमांडी"ला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करते. फौजदाराच्या गोळीने "घमांडी" रक्ताच्या थोरोळ्यात कोसळतो. तेव्हा "राधा" घमांडीचे डोके एका मांडीवर आणि आपल्या "बाळाला" दुसऱ्या मांडीवर घेऊन धायमोकलून रडत असते. "राधा-शाम" चा हा संसाराचा डव "घमांडी" च्या मृत्युने अर्ध्यावरच मोडला जातो.

नामू तमासगिर आणि मुळची देवदासी असलेली परंतु नामूच्या तमाशात नाचगाणे करणारी "रूपा" हीच्या पोटी जन्माला आलेली "राधा" ही तमासगिरीण असूनसुद्धा भर तारूण्यातही तिने स्वतःचा तोल जाऊ दिलेला नसतो. सौंदर्य आणि शील यांची "राधा"ने जपणूक केलेली असते. पतीलाच देव मानून व सासूला आईसमान मानून "राधा" तमाशा सोडून संसार करते. तेव्हा वाचकाला "राधा" ही आदर्श स्त्री वाटू लागते. तमासगिरी असूनही "राधा"ही आदर्श गृहिणी तर आहेच. परंतु ती पतिव्रताही आहे हे विशेष होय. पतीला देव आणि सासूला आई समजून सुखाचा संसार करणारी ही "राधा" आधुनिक जीवनातील "राधा"च वाटते. या "राधा" च्या रूपाने "घमांडी" या कादंबरीत महाभारतातील श्रीकृष्णाच्या संदर्भातील 'आत्मिक प्रेम' (Platonic Love) येथे आढळते. आजच्या युगात देखील अशा कितीतरी "राधा" असून समाजाच्या संकुचित दृष्टीकोनामुळे त्या उपेक्षित ठरलेल्या आहेत, ठरत आहेत हे "राधा" च्या व्यक्तिचित्रणावरून याठिकाणी लक्षात येते.

"घमांडी" या कादंबरीत "राधा" हीच मुख्य स्त्री, पात्र असून घमांडीची आई चिंगाबाई, पहिली पत्नी "होसाबाई", कोल्हापूरची "शकुंतला", अकोळमधील "कमल", कंग्राळीखुर्दच्या सिदाप्पाची मुलगी "रूपा" अशा अन्य काही "स्त्री" व्यक्तिरेखा या कादंबरीत शंकर भाऊ साठे यांनी

चित्रित केल्या असल्या तरीही "राधा"चे स्त्रीव्यतिरेखा म्हणून लेखकाने केलेले व्यक्तिचित्रण जिवंत, वास्तव आणि आदर्श असेच उमटलेले आहे. पुर्वीपासूनच आपण पाहत आहोत की तमासगिर, स्त्रियांचे जीवन हे अतिशय लाजिरवाणे, लाचार आणि हलाखीचे असते व ते खरेही आहे. अशा तमासगिरी स्त्रियांचे आयुष्य म्हणजे स्त्रीदेहाची पुरुष संस्कृतीने केलेली विटंबनाच असते. तमाशातील "स्त्री" म्हटले की ती 'पैशासाठी' आणि 'पोटासाठी' वाट्टेल ते करणारी अशीच आजवरची त्यांची प्रतिमा आहे. या प्रतिमेला काही तमासगिरी स्त्रिया अपवाद ठरतात आणि कोणता तरी पाटील, गावगुंड अथवा एखाद्या पैसेवाल्याला आपला साथीदार, जीवनाचा सोबती म्हणून निवडतात. परंतु दुर्दैवाने अशा बहुतेक स्त्रियांना पुढे पश्चातापाला सामोरे जावे लागते. हा आजवरचा इतिहास आहे. "राधा" मात्र या सर्वच गोष्टींना अपवाद ठरलेली आहे. आणि आपला आदर्श तिने इतर तमासगिर स्त्रियांपुढे ठेवलेला आहे.

"राधा" च्या व्यक्तिचित्रणामुळे तमाशा क्षेत्रातील स्त्रियांचे दुःख, हाल-अपेष्टा, अपमान आणि अवहेलना यांची वाचकाला जाणीव होते. आणि सामाजिक प्रश्नांची "राधा" च्या व्यक्तिचित्रणामुळे कुटीलता, जटीलता लक्षात येऊन या सर्व प्रश्नांचे या कादंबरीत वाचकाला दर्शन घडते.

जयराम चिंचणीकर :-

"जयराम चिंचणीकर" हा या कादंबरीचा खलनायक असून आपल्या कपटकारस्थानी मनोवृत्तीचे दर्शन वाचकांना घडवून संपूर्ण कादंबरीतच आपल्या कारस्थानाने विष पेरून वैर निर्माण करतो. जगातील वाईट, कपटी, कारस्थानी, ऐतखाऊ, मनगटशाहीवाल्या दुष्टांचा "जयराम चिंचणीकर" हा प्रतिनिधी आहे.

नायक "घमांडी" च्या जीवनातला अतिशय मोठा अडथळा, काटा असलेला म्हणूनच "चिंचणीकर जयराम" या खलनायकाकडे आपणास पहावे लागते. चिंचणीकराने केलेल्या कपट कारस्थानामुळेच नायक "घमांडी" च्या हातून खून होतो व तो नायक फरारी जीवन जगायला लागतो.

खलनायक चिंचणीकराच्या कपट कारस्थानामुळेच "घमांडी" या कादंबरीचे कथानक पुढे सरकत गेलेले आहे.

असा हा जयराम चिंचणीकर खरे तर "शेवगाव" या गावचा मुळचा नसतो. त्याचे आजोबा "शेवगावात" आपल्या बायकोच्या वतनावर आलेले असतात. यांनाही विठोबा नावाचा एकच मुलगा होतो. विठोबाला पुढे पाच मुली आणि एक मुलगा "रामू" होतो. या रामूलाही पुढे एकच मुलगा होतो. तो म्हणजे "जयराम" होय. जयरामच्या वयाने चाळीशी ओलंडलेली असते. परंतु त्याला मूलबाळ होत नाही, अपत्यहीन जीवन हा जयराम चिंचणीकर जगत असतो. संपूर्ण शेवगावात पहिल्या प्रतिचा श्रीमंत शेतकरी म्हणून "जयराम"ला मानले जात असते. त्याच्या दावणीला आठ बैलं होती. "जयराम" ने शेतीची देखभाल करण्याकरिता वर्षाच्या बोलीने घरात चाकरीचे तीन गडी ठेवलेले होते. व या गडयांकडूनच शेतीची सर्व कामे तो करून घेत होता. स्वतः मात्र काडीचेही कष्ट न करणारा असा हा जयराम गावातील शेतकऱ्यांना पाहिजे ती मदत करून गावकऱ्यांच्यावर उपकाराचे डोंगर रचत होता व गावकरी त्याला "मामा" म्हणत होते. गावकरी जरी जयरामला "मामा" म्हणत असले तरी एका अर्थी जयराम हा संपूर्ण शेवगावाला "मामा" बनवित होता.

घमांडीचे वडील "धर्माजी यादव" या अशिक्षित, अज्ञानी भोळ्या भाबड्या माणसाच्या वडीलोपार्जित मालकीची तीन एकर जमीन धर्माजीला वेगळेच काही सांगून स्वतःच्या नावे खरेदी करून घेतो आणि "धर्माजी तातोबा यादव" काही कालवधीनंतर आपली जमीन परत मागेल म्हणून धर्माजीचा कायमचा काटा काढण्यासाठी हा कपटी "जयराम चिंचणीकर" आपल्या म्हवण्याला सांगून धर्माजीला विष घालून ठार मारतो.

धर्माजीचा मुलगा "घमांडी" आपल्या वडीलांच्या पश्चात आपल्या मालकीची तीन एकर जमीन जयराम चिंचणीकर "घमांडी" ला म्हणतो - "तू आता जमिनीच्या माग लागू नकं, तुझ्या बापानं तुझ्या तीन एकर जमिनीचा खरेदीपत्राचा कागद करून दिलाय. आणि त्यो कागद हितं दावाय मी मोकळा न्हाय, माझ्यावर मामलेदार कचेरीत दावा ठेव मंजी मी तुला कोर्टात कागद दावीन" असे घमांडीला म्हणतो व आणीखी एक वैर निर्माण करतो. दरम्यान "घमांडी" च्या हातून

येळापूरच्या रामराव पैलवानाचा खून झाल्याने घमांडी शेवगाव सोडून फरारी होतो आणि हीच वेळ साधून जयराम चिंचणीकर हा हाबाजी चाळकेला सांगून त्याच्याच करवी घमांडीच्या धाकट्या भावाचा "शाम" चा खून करतो.

अशाप्रकारे हा "जयराम चिंचणीकर" हा अंतःर्बाहय खलनायकच वाटतो. त्याच्या या दुष्टप्रवृत्तीमुळे वाचकाला चिंचणीकराबद्दल अनादरच वाटत राहतो. या कादंबरीचा नायक "घमांडी" यांचे संपूर्ण आयुष्य आणि कुटुंबच उध्वस्त करणारा असा हा खलनायक आहे. दुष्ट कृत्यामुळे व गरिबांच्या पिळवणुकीमुळे चिंचणीकराच्या वाट्याला अपत्यहिन जीवन आलेले असते. त्यामुळे निराशावादी जीवन हा चिंचणीकर जगत असतो. सत्ता, संपत्ती, मान, मरातब यांची त्याला हाव सुटलेली असते. "जयराम चिंचणीकर" ही अन्यायकारक वर्णन करणारी व्यक्ती असून समाजात असली माणसे असू नयेत असे वाटते. परंतु अशी माणसे समाजात असतातच. अशा दृष्ट प्रवृत्तींच्या माणसांमुळे समाजाचे अपरिमित असे नुकसान तर होतेच. पण त्यामुळे सज्जन माणसेही समाजातून नष्ट केली जातात.

वाईटाचा शेवट हा नेहमी वाईटच होत असतो. "घमांडी" या कादंबरीत येणारी येळापूरचा "रामराव पैलवान", अकोळच्या तंबाखूच्या वखारीतील खेमचंद गुजराचा लाडका नोकर "मल्लाप्पा" आणि शेवगावच्या जयराम चिंचणीकराचा साथीदार "हाबाजी चाळके" हे कुनीतीने वागणारे पुरुष आणि घमांडीची पहिली पत्नी केतकरवाडीची "होसा", कोल्हापूरच्या धोंडिबा हमालाची पत्नी "शकुंतला" ह्या व्यभिचारी, परपुरुषावर भाळणाऱ्या अशा स्त्रिया आहेत. चारित्र्य, नितिमत्ता, माणुसकी या गोष्टींना पायदळी तुडविणाऱ्या व्यक्ती म्हणूनच ह्या सर्वांचा नामनिर्देश करावा लागतो. कारण ज्याच्याहातून पाप घडते त्याला त्याचे प्रायश्चित्त हे मिळतेच.

उदा. येळापूरच्या रामराव पैलवानाने केतकरवाडीच्या होसाशी अनैतिक संबंध ठेवल्याने रामराव पैलवानाचा खून होतो. विवाहित असूनही सासरी न नांदता माहेरातच राहून परपुरुषाची अनैतिक संबंध ठेऊन व्यभिचार करणाऱ्या होसाला आपल्या "नाकाला" मुकावे लागते. वासनांध

"मल्लाप्पा" "कमल" सारख्या सत्शिल स्त्रीची अब्बु लुटण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा "घमांडी" चा तो चोप मार खातो. हाबाजी चाळके "घमांडी" ला ठार मारण्याची सुपारी घेतो आणि "घमांडी" फरारी होताच घमांडीच्या धाकटया भावाला "शाम"ला शेतामध्ये धारदार विळयाने वार करून ठार करतो. तेव्हा "घमांडी" ही अशा दुष्ट हाबाजी चाळकेला गोळी घालून ठार करतो.

" रामराव पैलवान", "हाबाजी चाळके", "मल्लाप्पा" सारखे दुष्ट पुरुष आणि "हौसा", "शकुंतला" यांच्यासारख्या शीलभ्रष्ट, अनितिमान अशा व्यभिचारी स्त्रियांची व्यक्तिचित्रणे लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी अतिशय उठावदारपणे चित्रित केलेली असून सज्जनतेला, माणूसकीला, काळीमा फासणाऱ्या या दुष्ट लोकांचा शेवट अतिशय वाईट होत असतो. हाच इशारा शंकर भाऊंनी अप्रत्यक्षपणे दिलेला आहे असे वाटते.

घटना प्रसंग :-

माणसाचे जीवन हे विचधरंगी, विविधरूपी असे आहे. माणसाला सुख-दुःख, राग-लोभ वैर-मत्सर, हे मानवी विकार-विचार यांना जीवनात वेळोवेळी सामोरे जावे लागत असते. मानवी जीवनात घडणारे घटना-प्रसंग हे कधी जीवन जगायला भाग पाडतात. तर कधी जीवन नकोसे वाटायला लावत असतात. सुखापेक्षा दुःखाच्याच घटना माणसाच्या आयुष्यात जास्तप्रमाणात येत असतात. "सुख पाहता जवा पाडे ! दुःख पर्वता एवढे" या संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगांची वेळोवेळी प्रचिती येत राहते.

शंकर भाऊ साठे यांनी लिहिलेल्या "घमांडी" या कादंबरीतही अशा चांगल्या वाईट घटना प्रसंगाची एक सलग मालिकाच वाचकांच्या डोळयासमोर उभी राहते.

जयराम चिंचणीकरणे फसवून आपल्या वडीलांकडून चुकीचा कागद लिहून घेतला व आपली तीन एकर जमीन बळकावली याची चिड असणारा घमांडी कुटुंबासाठी मोलमजूरी करून कुटुंबाला पोसत असतो. त्याचे हे कष्ट करून जगणे नियतीला मान्य नसल्याने "घमांडी" च्या कष्टप्रद परंतु सुखी जीवनात एक वादळ निर्माण होते. घमांडीची पत्नी "हौसा" ही सासरी न

नांदता माहेरीच राहत असते आणि पाठच्या बहिणीचा दीर येळापूरचा "रामराव पैलवान" याच्याशी ती अनैतिक संबंध ठेऊन राहते. आपल्या पत्नीने परपुरुषाशी संबंध ठेवणे हे कोणाही स्वाभिमानी पुरुषाला त्याचे सामर्थ्य व स्वाभिमान यांना एक प्रकारे आव्हानच ठरते. या प्रमाणे घमांडीही खूप चिडतो. खऱ्याखोटयाचा जाब विचारण्यास येळापूरला जातो व पैलवानाच्या थोरल्या भावाला चंदरला जाब विचारतो. तेव्हा हे "चंदर", "गणू", "बळी" हे मस्तलवाल भाऊ भाऊ मिळून घमांडीलाच बेशुध्द पडेपर्यंत मारतात. घमांडी आपल्या डोक्याची जखम भरून येईपर्यंत घर सोडत नाही आणि दोन महिन्यांनंतर घमांडी बरा होऊन बाहेर पडतो. रामराव पैलवानाला धारदार भाल्याने वार करून ठार मारतो आणि ज्या आपल्या पत्नीमुळे आपल्याला मार खावा लागला, आपल्या हातून खून झाला त्या पत्नीलाच डोंगरात पळवून नेऊन आपल्या दाताने तिचे नाक तोडतो.

हा घटना-प्रसंग या कादंबरीतील मुख्य प्रसंग असून "करावे तसे भरावे" याची प्रचिती देणारा हा प्रसंग आहे. ज्याने आपल्या वडीलांच्या सौजन्याचा, अज्ञानाचा गैरफायदा घेऊन आपली तीन एकर जमीन बळकावली, आपल्याला ठार मारण्यासाठी हाबाजी चाळकेसारख्या दुष्ट माणसाला हाताशी धरले आणि ज्याने आपल्या फरारपणाचा फायदा उठवून आपल्या धाकटया भावाचाही खून केला. अशा नीच, कपटी "जयराम चिंचणीकराला" आणि चिंचणीकराचा साथीदार "हाबाजी चाळके" या दोघांनाही घमांडी गोळ्या घालून ठार करतो. हा या कादंबरीतील दुसरा महत्त्वाचा घटनाप्रसंग आहे.

ज्याच्यामुळे आपण माणसातून उठलो, ज्याने आपले सारे अयुष्य आणि कुटुंबच उध्वस्त करून आपल्याला देशोधडीला लावले. त्या कपट कारस्थानी चिंचणीकर आणि हाबाजी चाळकेचा होणारा शेवट हा घटना प्रसंग लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी अतिशय ताकदीने वाचकाच्या डोळ्यासमोर साक्षात घडत असल्याच्या पध्दतीने मांडलेला आहे.

दरम्यान घमांडीच्या हातून खून घडल्याने व गावात वैर निर्माण झाल्याने घमांडीच्या नशिबी फरारीपण येते व "घमांडी" आपले जन्मगाव सोडून सलग पाच-सहा वर्षे कोल्हापूर, अकोळ, बेळगाव, कंग्रळीखुर्द अशा विविध भागात राहून कशाप्रकारे जीवन कंठतो याचेही प्रसंग उठावदार ऽ पणे शब्दबद्ध केलेले आहेत.

कोल्हापूरच्या धोंडीबा हमालाची पत्नी "शकुंतला" पासून ची "घमांडी"ची सुटका, अकोळमधील "कमल"ची घमांडीने वाचविलेल्या अब्रुचा प्रसंग, बेळगावात केलेली हमाली आणि कंग्राळीखुर्द मध्ये अनेक नामी संधी येऊन सुध्दा घमांडीने कोणत्याही मोहाला बळी न पडणे शेवटी "राधा"ची भेट व तिच्याशी केलेला संसार ह्या ही या कादंबरीतील मुख्य घटना आहेत.

वरील प्रकारच्या काही घटना वगळता हे कथानक पूर्णांशाने परिपूर्ण होणारच नाही इतक्या ह्या घटना घमांडीच्या जीवनाला पूरक ठरणान्या अशा घडलेल्या आहेत.

"घटनाप्रसंग" हा कादंबरी वाङ्मयाचा मुख्य घटक आहे. घटनाप्रसंग, संघर्ष, वातावरणनिर्मिती यांच्याशिवाय कथानक पुढे सरकत नसते व कादंबरीला पूर्ण रूप येत नसते हेच खरे.

प्रादेशिकता :-

देशात महाराष्ट्र राज्य उल्लेखनीय आहे. महाराष्ट्रात सातारा, सांगली, कोल्हापूरचा परिसर विशेष आहे आणि ह्या परिसरात वारणा खोरा महत्वपूर्ण आहे. साधारण विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील, आपल्या कारकिर्दीने गाजलेला हा "वारणा खोरा" अण्णा भाऊ साठे, शंकर भाऊ साठे या साठे बंधूंचा साहित्यिक स्वतंत्र राखीव मतदार संघ आहे.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील ह्या वारणा खोऱ्यात ब्रिटीश सरकारला सळो की पळो करून सोडणारे फकिराचे आणि सावळाचे बंड, इ.स.1942 च्या दरम्यानचे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे "प्रतिसरकार" ह्या बंडांनी गाजलेला वारणा खोरा आजही काही प्रमाणात तसाच आहे याची साक्ष पटते.

सोळाव्या शतकातील हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजीराजे भोसले, यांची राजधानी सातारा, कोल्हापूरची गादी, समर्थ रामदास स्वामींचाही याच भागात असणारा संचार, या ऐतिहासिक घटनांचा साक्षीदार अन्नेलेला हा परिसर पुढे स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात क्रांतिसिंह नाना पाटील क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा नायकवडी, "जी.डी.लाड," "बर्डे गुरूजी," या क्रांतिकारकांनी गाजविला. याच

भागात "कुमजचा सत्याबा" सारख्या बंडखोरही उदयाला आलेला होता. अशा या भागातील दरोडेखोर, खूनी, फरारी, गुंड, मवाली आणि कपट कारस्थानी या माणसांसह साधीभोळी, श्रद्धाळू, माणूसकी जतन करणारी स्वातंत्र्यप्रेमी, झुंजार, दिलदार, पिळदार, धाडसी, न्यायाची चाड आणि अन्यायाची चीड असणारी माणसे आपल्या साहित्याचा विषय बनवून शंकर भाऊ साठे यांनी या वारणा खोऱ्यातील आपल्या माणसांना कादंबऱ्यातून अजरामर केले आहे.

सातारा, नागठाणे, शेवगाव, वाटेगांव, तळसंदे, केतकरवाडी, येळापूर, किणीवाठार, कोल्हापूर, अकोळ, बेळगाव, कंग्राळीखुर्द, काकती, सौंदत्ती, भाटवाडी या गावांचा संदर्भ असलेली "घमांडी" ही कादंबरी असून या विविध गावांप्रमाणेच शेवगाव ते केतकरवाडी दरम्यानचा आडमार्गाचा रस्ता, वाटेगाव जवळील डोंगरात असणारी कोडखिंड, कोल्हापूरचा कावळेनाका, सदरबझार ही ठिकाणे सुध्दा या कादंबरीत आप-आपले अस्तित्त्व घेऊन अवतरताना दिसतात.

"अकोळ" गावच्या परिसराचे चित्रण वाचकाच्या डोळ्यासमोर दिसते. अकोळच्या परिसरात भयाण दुष्काळ असतो, शेतीला पाणी न मिळाल्यासती शेती पिकत नसते. हाल अपेष्टा आणि उपासमान हे नेहमीचेच झालेले असते. तेंव्हा या परिसरातील स्त्रिया पाच-सहा मैलावरून दररोज सांजसकाळी चालत येत जात असतात आणि तंबाखूच्या वखारीत काम करीत असतात. या वखारीशिवाय त्यांना कुठेच मजूरी नसते. त्यामुळे शीलभ्रष्ट केले जात असताना सुध्दा सर्व अन्याय मुकाटपणे सहन करून ह्या स्त्रीया त्या तंबाखूच्या वखारीतच कामाला येत असतात. हा संदर्भ "अकोळ" च्या भौगोलिक, ऐतिहासिक, दुष्काळी जीवनाचे दर्शन घडवून जातो.

सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि बेळगाव ह्या गावांची पार्श्वभूमी असलेली "घमांडी" ही कादंबरी असून त्या त्या भागातील प्रादेशिकपण या कादंबरीत आलेले आहे. कादंबरी वाड्.मयात प्रादेशिकतेच्या खूणा ह्या अटळ असतात. "घमांडी" या कादंबरीत देखील त्या-त्या परिसराची बोलीभाषा, प्रदेश आणि चालीरीतींचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. समाजातील उपेक्षित कुटुंबात देखील लग्न, बारसे, जत्रा, उत्सव आणि विविध प्रकारचे सण साजरे होत असतात. यातून त्या

परिसराच्या सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. या प्रदेशात चोन्यामान्या करणाऱ्या लोकांचे वास्तव्य अजूनही आहे हे येथे स्पष्ट होते. वारणाखोरा, कृष्णाखोरा हा प्रदेश वैर, वैमनस्यातून होणाऱ्या खून मारामान्यांसाठी पूर्वीपासून अद्यापपर्यंत प्रसिद्ध आहे. शिक्षणाच्या प्रभावामुळे या संदर्भात थोडेसे परिवर्तन होऊन तेथील जीवनमान अलिकडे सुधारलेले आढळते आहे. अजूनही शिक्षणाचा प्रभाव वाढल्यास भावी काळात ह्या प्रदेशाचे चित्र निश्चितपणे बदलेल असे वाटते.

वातावरण निर्मिती :-

"कादंबरी" परिणामकारक होण्यासाठी व साहित्यिक आणि वाङ्मयीन उंची वाढण्यासाठी कादंबरी वाङ्मय प्रकाराला वातावरणनिर्मिती सहाय्यभूत ठरत असते. वातावरण निर्मिती जेवढी प्रभावी तेवढीच ती कादंबरी वास्तवपूर्ण आणि जिवंत वाटत राहते. साहित्यिक आणि साहित्यकृती या दोघांनाही लोकप्रियता मिळवून देण्याचे काम प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे कादंबरीतील वातावरणनिर्मितीच करत असते.

"घमांडी" या कादंबरीत लेखक शंकर भाऊ साठे यांनी परिणामकारक वातावरणनिर्मिती करण्याची किमया साधलेली आहे याचा वाचकाला वेळोवेळी प्रत्यय येत राहतो.

उदा." हाबाजी निवांत झोपला होता अन् आज माझा कर्दनकाळ माझ्याकडे येत आहे याची त्याला तिळमात्र कल्पनासुद्धा नव्हती. तो घोरत होता. त्याला रातकिड्यांनी साथ दिली होती. मध्यरात्र उलटली होती. घमांडीने त्या छपरासमोर उभे राहून कानोसा घेत आत पाहिले. हाबाजीच्या बाजूला एक कंदिल मंद गतीने जळत होता. घमांडीने आत जाऊन कंदिलाची वात वर करून प्रकाश वाढविला नि पाहिले तर हाबाजी दोन्ही बाजूला दोन हत्यारं, कुराड नि भाला घेऊन झोपला होता. अस्सल नाग त्याच्या शेजारी उभा आहे, हे त्याला समजले नव्हते. त्याला काळ झोप लागली होती?"

या सारखा एखादा परिच्छेदसुद्धा किती जिवंतपणे वातावरणनिर्मिती करून जातो याची वाचकाला खात्री पटते.

भाषाशैली :-

अतिशय छोटी-छोटी वाक्ये हे लेखक शंकर भाऊ साठे यांच्या कादंबरी लेखनाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. पात्रानुसार त्या पात्राच्या स्वभाव वैशिष्ट्यांना त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला उठावदारपणा येईल अशी शंकर भाऊंची भाषाशैली असते. व्यक्तिचे वर्णन असो अथवा निसर्गाचे वर्णन असो शंकर भाऊ हे वर्णन अशा काही पध्दतीने मांडतात की ती व्यक्ती किंवा तो निसर्ग जसाच्या तसा आपण पहात आहोत की काय अशी भाषाशैली शंकर भाऊ वापरतात. कादंबरीतील माणसाला बोलके करून वाचकाशी संवाद करायला लावणारी व कादंबरी वर्णन वाचत वाचतच वाचकाला नकळतपणे स्वतःच्या अंतःकरणाशी हितगुज करायला लावणारी हृदयस्पर्शी अशी शंकर भाऊ साठे यांची भाषा शैली आहे.

कादंबरीतील विनोदी वर्णन वाचताना वाचकही गावातल्या गावात हसू लागतो. तर कादंबरीतील संघर्षाचे वर्णन वाचून वाचक अवाक होतो. अशाप्रकारची वाचकाशी संवाद करू पाहणारी शंकर भाऊ साठे यांची भाषाशैली आहे.

कुटुंबातील खानदानी स्त्रीचे वर्णन करताना किंवा एखाद्या अट्टल सराईत दरोडेखोराचे वर्णन करताना शंकर भाऊंची लेखणी अधिक वेगवान बनते. पात्रानुरूप, प्रसंगानुरूप भाषाशैली वापरून आपली साहित्यकृती परिणामकारक, जिवंत आणि वास्तव बनविणारे शंकर भाऊ आगळे-वेगळे कादंबरीकार वाटतात.

ग्रामीण माणसाच्या तोंडी येणाऱ्या म्हणींचा तर शंकर भाऊ आपल्या कादंबऱ्यात पानांपानांमधून वापर करताना आढळतात. केवळ (221) पानांच्या आपल्या घमांडी या कादंबरीत शंकर भाऊ सुमारे पन्नास (50) च्या आसपास इतक्या विविध प्रकारच्या, एकापेक्षा एक सरस आणि परिणामकारक अशा मराठी भाषेतील ग्रामीण बोलीतील म्हणींचा वापर करतात. उदा. "पाण्याला पंढरपुर आणि नकटयाला तुळजापुर", "मला न्हाय आबरू अन कशाला घाबरू." इ.

"माणसाला कष्टासाठी दिवस होता अन् विसाव्यासाठी रात्र होती". प्रत्येक माणूस आपल्या बळावर जगतो, कोणी कोणाला जगवीत नाही." "माणूस जवा जन्माला येतो, तवा त्यो पाठबळ घेऊन येत न्हाय आणि मरताना पण एकटाच मरतो." अशासारखी सुभाषित वजा वाक्येही शंकर भाऊ पात्रानुरूप, प्रसंगानुरूप आपल्या कादंबऱ्यातून वापरताना आढळतात. अल्प शिक्षण असूनही शंकर भाऊंच्या साहित्यात वाङ्मयीन गुणवैशिष्ट्यांची उधळण आढळते.

समारोप :-

शंकर भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्या वाचल्यानंतर वाचक शंकर भाऊंच्या प्रेमात पडल्याशिवाय रहात नाही. ओघवती भाषाशैली, छोटी छोटी वाक्ये, वाक्प्रचार, म्हणी आणि सुभाषितवजा वाक्ये यांचा वापर ही त्यांच्या साहित्य लेखनाची ठळक वैशिष्ट्ये होत. समाजाचा साहित्याशी आणि साहित्याचा समाजाशी असणारा अन्योन्य संबंध शंकर भाऊंच्या कादंबऱ्यातून स्पष्ट होतो. गावकुस आणि गावकुसाबाहेरचे मानवी जीवन यांचे दर्शन या कादंबऱ्यातून घडते. दलित, उपेक्षित, शेतमजूर, शेतकरी अशा सर्वसामान्य व मध्यमवर्गिय कुटुंबातून आढळणाऱ्या समस्या कशा वेगवेगळ्या असतात. याचेही प्रत्यंतर या कादंबऱ्यातून येते. कथानकात असे काही संदर्भ येतात की त्यावरून "घमांडी" च्या जातीपातीचा संदर्भ लक्षात येत नाही. परंतु एवढा अंदाज बांधता येतो की घमांडी हा गावकुसाबाहेरच्या उपेक्षित दलित समाजातलाच असला पाहिजे असे मनोमन वाटत राहते. परंतु "घमांडी" हा अमक्या जातीचा आहे असे निश्चितपणे सांगता येईल असा संपूर्ण कादंबरीत कोठेही उल्लेख आढळत नाही. "व्यक्ती तितक्या प्रकृती" या न्यायाने प्रत्येकाचे जीवन, प्रत्येकाच्या व्यक्तित्वाची जडण-घडण, त्यांचे राग-लोभ, श्रध्दास्थाने, त्यांच्या धर्मकल्पना, त्यांचा समाज, तो ज्या समाजात जन्माला आलेला असतो त्यावरून हे सर्व ठरत असतात. त्यांच्या संस्कृतीवरून त्यांच्या समाजाचे दर्शन घडू शकते. "घमांडी" हा उपेक्षित जीवन जगणाऱ्यांपैकी एक असावा हे मात्र निश्चित.

नैतिकदृष्ट्या त्याची पत्नी आदर्श गृहिणी ठरू शकली नाही. या गोष्टीची उबग येऊन जीवनाच्या अंतापर्यंत त्याला भ्रमंती करावी लागली. परंतु त्या भ्रमंतीत देखील "घमांडी" ने आपली

नैतिकता तशी संधी येऊनही सोडलेली नाही. यावरून "घमांडी" हा आदर्श ग्रहस्थ होता हेच खरे. स्त्रीबद्दल त्याचा दृष्टिकोन उदात्त होता म्हणूनच त्याने त्याला भेटलेल्या कोल्हापूरच्या "शकुंतला" हिला, अकोलगावी भेटलेल्या "कमल" ला आणि कंग्रळीखुर्द गावाच्या सिदाप्पा आणि बसाप्पा यांच्या "रूपा" आणि "कृष्णा" या स्त्रियांना त्यांनी योग्य असा प्रतिसाद देऊनही आणि ह्या स्त्रियांनी "घमांडी"ला तसे आव्हान करूनही "घमांडी" आपली: "नैतिकता" आणि "पावित्र्य" जपतो.

खेमचंद गुजराच्या तंबाखूच्या वखारीतील "कमल" ची अबु वाचवतो. स्वतःची पत्नी "हौसा" ही जेव्हा परपुरुषाशी अनैतिक संबंध ठेऊन व्यभिचार करते तेव्हा घमांडी आपल्या ह्या बायकोचा खून न करता तिचे "नाक" तोडून तिचा कायमचा त्याग करतो. या त्याच्या जीवनातील प्रसंगातूनच त्याचा स्त्री बद्दलचा असणारा आदर आणि त्याच्यातील असणाऱ्या नैतिकतेचे दर्शन घडवितो.

"कोल्हापूर" येथील वास्तव्यात धोंडिबा हमालाची पत्नी "शकुंतला" घमांडीवर फिदा होऊनही तिचा स्विकार न करता मोठ्या युक्तीने प्रसंगावधान राखून "घमांडी" कायमचेच कोल्हापूर सोडतो. परंतु पुढील काळात त्याला भेटलेल्या "राधा कराडकरीण" या तमासगिर स्त्री शी तो विवाह करतो. मुळची तमासगिर असलेल्या परंतु आता आपली पत्नी बनलेल्या "राधा"ला नैतिकतेने वागण्याचा सल्ला देतो. तिच्या सौंदर्याचे, तारूप्याचे आणि शिलाचेही रक्षण करतो. पुढे या राधापासून त्याला पुत्रप्राप्ती होते व घमांडीचा संसार सुखाचा होतो. पुत्रप्राप्तीने त्याच्या जीवनात अत्यानंद निर्माण झालेला असतो. इथपर्यंत ही कादंबरी एक "सुखात्मिका" वाटते. परंतु "घमांडी" च्या मृत्यूने ही कादंबरी एक "शोकात्मिका" ठरते व वाचकांचा या ठिकाणी अपेक्षाभंग होतो. कोणाचे जीवन कसे असते हे ज्याचे त्यालाच माहित असते. थोडक्यात "याला जीवन ऐसे नाव" असेच म्हणावे वाटते.

221 पानांच्या या कादंबरीत कथानक, व्यक्तिचित्रणे, संघर्ष, वातावरणनिर्मिती या दृष्टीने सांगली, सातारा, कोल्हापूर या प्रदेशातील उपेक्षितांचे जीवन हे कादंबरीरूपाने जिवंत,

वास्तव, परखड झाले असून अंतःमुख करणारे अशाप्रकारचे झाले आहे. हे चित्रण वाचकाच्या मनाला स्पर्श करून जाते एवढे मात्र निश्चित.

घमांडीने आपल्या बदफेली, व्यभिचारी पत्नीचे दाताने नाक तोडणे, येळापूरच्या रामराव पैलवानाचा धारदार भाल्याने खून करणे, फरारी होणे, अकोळ मधील तंबाखूच्या वखारीतील "कमल" ची अबु वाचविणे. शेवटी गावी येऊन "हाबाजी चाळके" आणि "जयराम चिंचणीकर" या कारस्थानी खलनायकांचा खून करणे, तमासगिर असलेल्या "राधा" शी लग्न करणे या घमांडीच्या जीवनातील प्रमुख घटना-प्रसंगावरून त्याच्या अंतःकरणातील उदात्ततेचे आणि नैतिकतेचे प्रसंग त्याच्याबद्दल वाचकाच्या मनात आदरच निर्माण करतात. "राधा" शी लग्न करून सुखाचा संसार करणे हे घमांडीचे एक महत्वाचे सामाजिक कार्यच होय. जीवनाला सामोरे जाण्याची क्षमता या कादंबरीच्या नायक असलेल्या "घमांडी" मध्ये होती हेच येथे स्पष्ट होते. बिकटवाट असलेल्या जीवनाशी स्वाभिमानाने आयुष्यभर संघर्ष करणाऱ्या माणसाला शेवटी फौजदाराच्या गोळीने मृत्यू यावा याची वाचकाला खंत वाटत राहते.

"घमांडी" ने आपल्या वैन्यांचा खून करून बदला घेतला परंतु आपल्या वैन्या व्यतिरिक्त अन्य कोणाही माणसाला त्याने त्याच्या संपूर्ण आयुष्यात त्रास दिला नाही म्हणून घमांडीचे कृत्य जीवनाच्या वाटचालीत स्वाभाविकच वाटते. जिवंत अनुभूतींचा उत्कट आविष्कार या नात्याने या कादंबरीला वाङ्.मयीन सौंदर्य प्राप्त झालेले आहे. आणि या वाङ्.मयीन गुणाने मराठी कादंबरीच्या इतिहासात ही कादंबरी उच्च दर्जाचे स्थान मिळवेल यात शंका नाही.

अशा रीतीने "सावळा" व "घमांडी" या लेखक शंकर भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांचा मी सामाजिक आणि वाङ्.मयीन दृष्टीकोनातून रसास्वाद घेतलेला आहे. शंकर भाऊंच्या एकूण प्रकाशित (12) कादंबऱ्या व अप्रकाशित (3) कादंबऱ्या, त्यांचे एक प्रकाशित झालेले चरित्रात्मक आत्मकथन हे सर्व साहित्य वाङ्.मयीनदृष्ट्या रसास्वाद घेण्यास योग्य आहे. हेच येथे माझ्या या शोध निबंधामुळे स्पष्ट होते. एक तोलामोलाचा कादंबरीकार काळाच्या ओघात दृष्टीआड झालेला आहे. तो सर्वासमोर यावा हीच अपेक्षा आहे. मी माझ्या अल्पमतीने या थोर कादंबरीकाराच्या दोन

कादंबऱ्यांचा अभ्यास केलेला आहे. एवढ्या मोठ्या साहित्यिकापुढे मी एक लहान पामर आहे. तथापी त्यांच्या वाङ्मयाचा रसास्वाद घेताना मी माझी विनम्रता व माझ्या आवडत्या लेखकाबद्दलचा आदर व्यक्त झाला आहे. त्यांच्या साहित्यात दोष कमी व गुण अधिक आहेत हेच शंकर भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयाचे वैशिष्ट्य ठरते.

12. कादंबऱ्यापैकी "सावळा" व "घमांडी" या दोन कादंबऱ्यांचा वाङ्मयीन रसास्वाद घेताना शंकर भाऊ साठे यांच्या दलित कादंबऱ्यांनी माझ्या मनावर उमटविलेला ठसा चिरंतन व दृढ स्वरूपाचा आहे. हा ठसा त्यांच्या कादंबऱ्यांतील उत्कट व्यक्तिचित्रणे, कथानकाचे आगळेपण, उपेक्षित जीवनाचे प्रत्ययकारी दर्शन व प्रसंगातील ठळक वैशिष्ट्ये, आविष्काराचे लाघव व ताकद यांचाच परिणाम म्हणावा लागेल. या दोन कादंबऱ्यांतील साहित्याचे सौंदर्य पिताना मला आलेला "सत्यम शिवम सुंदरम" चा प्रत्यय हाच खऱ्या अर्थाने या कादंबऱ्यांचा रसास्वाद ठरतो.

शंकर भाऊ साठे यांच्या जन्मगावी (वाटेगांव) येथे मी गेलो असताना शंकर भाऊंनी लिहिलेल्या हस्तलिखितातील काहीपाने मला सापडली तीकाही पाने म्हणजे ते लिहू पहात असलेल्या "शामगांव" या कादंबऱ्याची सुरवात आहे. माझ्या दृष्टीने ही दोन पाने म्हणजे एक लघु कादंबऱ्याच आहे. तिचा मध्य आधि शेवट नसला तरी संज्ञाप्रवाहात्मक कादंबऱ्याच्या प्रवाहात मिसळून देता येतील असे मला वाटते. कारण त्या काही पानांत आलेल्या मजकूरावरून शंकर भाऊंना काय लिहायचे आहे. कोणा बद्दल लिहिले आहे याबद्दल त्यांच्या डोक्यात चालू असलेल्या संघर्षाची कल्पना येते. कदाचित ही दोन पाने जुनी पुराणी होऊन अशीच नष्ट होतील. म्हणून मी माझ्या लघु शोध निबंधात त्यांना प्रकाशित करित आहे. यामुळे त्यांच्या अप्रकाशित वाङ्मयाला प्रकाशित करण्याचे अल्प पुण्य मी घेतले आहे. ती काही पाने मी या शोधनिबंधाच्या परिशिष्टामध्ये दिली आहेत. ती शंकर भाऊंच्या मुळच्या हस्तलिखितात आहेत.

शंकर भाऊंच्या प्रकाशित असलेल्या "लखू" या कादंबरीचा नायक "लखू" अजूनही वाटेगाव या गावाच्या शेजारच्या 'भाटवाडी' या गावात हयात आहे. त्याच नावाने ते सुमारे 80 वर्षे वयाच्या घरात वृद्धावस्थेत वावरत आहे. त्यांचा फोटो परिशिष्टात दिलेला आहे.

शंकर भाऊ साठे यांच्या वाटेगावातील घरी मी गेलो असता. दि.10/12/1990 या तारखेचे शंकर भाऊंच्या हस्तलिखितातील पत्र मला सापडले आहे ते पत्र मी परिशिष्टात जोडले आहे.

संदर्भ सूची

1. शंकर भाऊ साठे, "घमांडी", विद्यार्थी प्रकाशन, पुणे 9, प्रथमावृत्ती, गुरुपुष्यामृत दि.12 जून 1986, पृष्ठ क्रं.212.
2. तत्रेव, पृष्ठ क्रं.221